

Септуагінта (Септуагінта; лат. Septuaginta — сімдесят, від лат. Interpretatio Septuaginta Seniorum — Переклад сімдесятьох старців, з давньогрец. Ἡ μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα — Переклад сімдесятьох; рим. LXX (70) зазвичай використовують як *аббревіатуру*) — переклад священних юдейських текстів — *ТаНаХу* грецькою мовою (*койне*), здійснений у 3–1 ст. до н. е. переважно в м. *Александрії*. У християнській традиції відома як *Старий Завіт*; є канонічним текстом греко-візантійської гілки *християнства*. Спільно з *Новим Завітом* Септуагінта утворила християнську *Біблію*.

Походження перекладу

За панівною версією, поява Септуагінти (далі — LXX) історично пов'язана з осіданням в Александрії Єгипетській (місто засновано Александром Македонським в 331 до н. е.) численної єврейської *діаспори*. Мовами еллінізованої діаспори, яка практично не розмовляла *івритом*, були грецька та арамейська, звідси — потреба у перекладі священних текстів для *богослужіння* і вивчення.

Згідно з псевдоепіграфічним посланням царського охоронця Арістея до його брата Філократа в м. *Єрусалим*, LXX виникла з ініціативи царського бібліотекаря *Деметрія Фалерського*. Близько 270 до н. е. він запропонував царю Птолемею II Філадельфу (правив у 309–246 до н. е., див. *Птолемеї*) замовити переклад грецькою з івриту ізраїльських священних текстів із метою кращого розуміння єврейського населення. За запрошенням царя в Александрію начебто прибули 72 єврейських учених (по 6 від кожного з *Дванадцяти колін Ізраїля*). Вони мусили працювати відособлено, а по завершенні — порівняти результати перекладу й затвердити остаточний варіант тексту. Переказ оповідає, що мудреці завершили працю за 72 дні, а їхні тексти виявились ідентичними, що було потрактовано як Боже провидіння.

Сучасний текстологічний аналіз згаданого листа дозволяє припустити, що його написав еллінізований юдей, імовірно в кін. 2 ст. до н. е. (тобто пізніше за часи Арістея). *Йосип Флавій* визнавав справжність листа, але округлив кількість перекладачів до 70-ти («Юдейські старожитності», 93/94). Звідси, як припускають, і усталена назва перекладеного тексту.

З історичного погляду малоімовірно, щоб у ті часи могли знайти досвідчених двомовних знавців серед усіх 12-ти колін, оскільки 10 із них було важко відслідкувати вже після падіння *Ізраїльського царства* в 722 до н. е. Радше за все, ініціатором перекладу була еллінізована єврейська спільнота задля протидії

релігійній *асиміляції* юдеїв, збереження власної релігійної та культурної *ідентичності*.

Філон Александрійський подає свою версію передання про LXX, у якій головне — її богонатхненність і цілковита відповідність оригіналу. Згадку про цю подію містить і Вавилонський *Талмуд*.

У часи Птолемея II було перекладено лише П'ятикнижжя Мойсея (*Тора*). Пізніше Септуагінтою стали йменувати збірник грецьких перекладів усіх книг ТаНаХу, а також деяких грекомовних текстів, які юдеї вважають *апокрифами*. Цей розширений, порівняно з масоретським текстом, склад LXX традиційно називають Александрійським каноном.

Назва «Септуагінта» трапляється вже в *античності*, зокрема у працях *Аврелія Августина*.

Характеристика

Попри усталене наукове датування LXX періодом 3–1 ст. до н. е., усі спроби датувати конкретні книги (за винятком *Тори*, 1-ша пол. 3 ст. до н. е.) мають гіпотетичний характер.

Із поширенням раннього християнства грецькі переклади, своєю чергою, перекладали латиною. Дійшли численні версії під загальною назвою «*Vetus Latina*» (букв. — Стара латина), які також звично називали Септуагінтою.

Оскільки LXX була результатом праці багатьох перекладачів і часто — з різних єврейських рукописів, то міра її відповідності оригіналу варіює. Якість і стиль перекладів також різнилися, як і методи перекладачів: від буквалізму (напр., П'ятикнижжя, Псалми, Пісня Пісень) до вільного *парафразу* чи *інтерпретації* (напр., книги Йова, Даниїла). Оригінал LXX відрізняється від пізніше канонізованого масоретського тексту наявністю фрагментів, що відтворюють давнішу юдейську традицію (напр., друга половина Виходу, Книга пророка Єремії). Текст LXX подекуди різниться відтінками *семантики* відтворених єврейських *лексем*, а також, подібно до таргумів (перекладів ТаНаХу арамейською), почасти містить богословські тлумачення перекладачів. Пояснювальні *глоси*, які були винесені на береги, при подальших копіюваннях могли включати до основного тексту. Пошкодження рукописів (наявність *лакун*) теж суттєво впливало на якість перекладу. Різноманітність єврейських *лексем* пояснюють і консонантністю вихідного тексту (див. *Консонантне письмо*) — оголос був розроблений і впроваджений *масоретами* значно пізніше, а усна традиція була значною мірою втрачена.

Мова LXX презентує т. з. біблійний стиль, який часто відтворює *ідіоми* і граматичні структури оригіналу (*гебраїзми*), нехарактерні для нормативного вжитку грецькою; часто грецькі слова набувають при цьому нової семантики. Деякі фрагменти демонструють досить поверхове знання *ідіом* івриту. Нерозуміння оригіналу призводило відтак до заміни неясних понять зрозумілішими за логікою перекладача.

А втім переклад Тори став орієнтиром для всіх подальших перекладів ТаНаХу. Попри варіативність перекладацьких стратегій початковий переклад став основним фондом *лексики, граматики, стилістики*, що забезпечило певну цілісність LXX як священного тексту.

Подальші переклади

Від появи LXX її текст постійно звіряли з єврейським, редагували під впливом пізніших перекладів, звідси — численні відмінності різних рукописних списків. Віднайдені *сувої Мертвого моря* (1947) свідчать про відсутність у ті часи еталонних взірців старозавітних текстів.

Різноманітність спричинили появу інших перекладів, здійснених у перші століття н. е., які однаково поступаються за важливістю і науковою цінністю LXX. Найвідоміші з-поміж них: Акили Синопського (1-ша пол. 2 ст., Рим), Симмаха Евїоніта (1-ша пол. 3 ст.) і Феодотіона Ефеського (2 ст., Ефес). Переклад Акили формально найближчий до давньоєврейського оригіналу, відзначений буквалізмом, відсутністю літературного редагування. Симмах, навпаки, прагнув передати зміст цілого, а не окремих граматичних форм, його текст є зразком радше парафрази. Переклад Феодотіона є ближчим до варіанту Акили, з транслітерацією грецькою більшої частини єврейських назв (релігійних, топонімічних, флори, фауни тощо).

У 4 ст. з'явився варіант *Лукіана*, що ліг в основу Константинопольської (Візантійської) версії, на базі якої було створено низку старолатинських перекладів, а також церковнослов'янський.

Канон

LXX є перекладом усіх книг юдейського *канону*, проте назва деяких із них, а також порядок розміщення різняться від масоретського зводу ТаНаХу. У LXX включено тексти, які в *юдаїзмі* вважають апокрифами, у *Католицькій церкві* — другоканонічними, у православних — неканонічними (їх кількість у різних християнських *конфесіях* розбіжна). Це — грекомовні книги, оригінали яких

втрачені, або й взагалі були відсутні івритом, а саме: Юдити, Товита, 1–4 Маккавеїв, 1 Ездри, Книга мудрості Соломона, а також Сираха, Варуха, Лист Єремії, Оди (зокрема, молитва Манасії), Книга Псалмів і Псалом 151. Деякі книги містять додаткові розділи (Естер, Даниїла, Йова), натомість версія Книги Єремії в LXX коротша за масоретський текст.

LXX створювали, коли ще не існувало канонічного поділу ТаНаХу на розділи (Тора, Невіім, Ктувім), книги об'єднані не за «логікою *об'явлення*», а радше за літературними жанрами: законодавчі, історичні, повчальні (поетичні), пророчі.

Рецепція перекладу

В юдаїзмі

LXX спочатку була прихильно зустрінута елліністичною єврейською діаспорою, однак з часом її відкинув талмудичний юдаїзм (який порівняв появу LXX з гріхом *золотого тельця*, а день її створення вважав найгіршим з часів *гріхопадіння*). Причину вбачають у тому, що LXX стала частиною християнського *Святого Письма*, переклад чимдалі відрізнявся від юдейського канону за складом і розташуванням книг, алегоричні християнські тлумачення тексту часто суперечили єврейській традиції. До того ж наступ християнізованої імперії на право самоврядування єврейських громад мав наслідком знецінення грецької мови в діаспорі. Перевагу стали надавати єврейським рукописам масоретів чи авторитетним арамейським перекладам — таргумам (напр., таргуму Онкелоса, 1–2 ст., м. Рим). Відмова євреїв від LXX з метою збереження власної ідентичності призвела зрештою до цілковитої заборони використання будь-яких перекладів ТаНаХу.

У середовищі єврейських теологів (палестинський і вавилонський рабинати) панівною стала позиція ідейного опонента християнства *Аківи бен Йосефа*, який відстоював важливість значення кожної лексеми. Оголосили, що священними можуть бути лише книги, написані на *Святій землі* та винятково івритом.

Уже в 2 ст., після знищення імператором *Адріаном* бунтівних єврейських общин Єгипту, почалося формування масоретського канону (остаточно утверджений ближче до кін. 1 тис.), натомість грекомовна Біблія стає власне християнським текстом.

У християнстві

LXX — канон Старого Завіту грецькою мовою — була важливим чинником становлення християнської Церкви, основою для перекладів іншими мовами,

зокрема церковнослов'янською. Переважна більшість цитат зі Старого Завіту, які наводить Новий Завіт (прибл. 300 із майже 350), узята з LXX, найавтентичніші подає Євангеліє від Луки.

LXX є першою Біблією, яка отримала нормативний статус в середовищі ранньохристиянських теологів. *Отці церкви* сприймали Старий Завіт як початок історії *спасіння*, а месіанські одкровення у грецькій версії чіткіше вказували на *Ісуса Христа*. Крім того, єдність мови маніфестувала християнський постулат про єдність Старого й Нового Завітів. Від 2 ст. про важливість LXX писали *Юстин Філософ*, *Климент Александрійський*, *Іринеї Ліонський*, *Тертуліан*, *Епіфаній Кіпрський*, *Єронім Стридонський*, *Іван Золотоустий*. Підсумки кількавікової християнської традиції LXX підвів Аврелій Августин у книзі «Про місто Боже» (413–427).

Текст LXX визнано богонатхненним ще до поч. 5 ст. Септуагінта здійснила винятковий вплив на *літургіку* Східних церков і помітно менший на західне християнство (з причини побутування старолатинських перекладів та появи *Вульгати*). *Єронім Стридонський* не поділяв думки про богонатхненність LXX і більшу частину Старого Завіту переклав безпосередньо з івриту. Разом з тим католицька *біблійна критика* визнає LXX цінним документом — рецепцією автентичних єврейських текстів, часом давніших за відомі рукописи.

Видання

За період 2 ст. до н. е. — 16 ст. збереглося понад 2 тис. рукописів (або фрагментів) LXX, що демонструють значну варіативність. Певна унормованість тексту LXX пов'язана з появою друкованих видань, базованих на рукописних кодексах. Відносно повними вважають Ватиканський, Синайський (обидва — 4 ст.) і Александрійський (5 ст.) кодекси. Важливими для наукових реконструкцій є кодекси Мархаліана та Коттонівський (обидва — 6 ст.). Із покликанням на Єроніма Стридонського згадують ще дві важливі християнські редакції — Лукіана Антіохійського (бл. 240 — бл. 312) і Гесихія Александрійського (бл. 5 ст.), оригінали яких не збереглися.

Перші повні друковані видання LXX побачили світ в Італії та Іспанії в 15 ст. Це започаткувало формування усталеного тексту та його наукове вивчення. В епоху *Відродження* LXX досліджували *Еразм Роттердамський*, *Лоренцо Валла*, *Поджо Браччоліні* (1380–1459), *Азарія де Россі* (1511–1578; обидва — Італія) та ін. Дослідження грецького перекладу в Європі (особливо протестантськими теологами) тривалий час ґрунтувалося на уявленні, що він поступається

єврейському оригіналу, як у лінгвістичному, так і в теологічному сенсі. Лише з появою Кумранських сувоїв поширилася думка про LXX як найдавніше свідoctво єврейської традиції та джерело для текстологічних досліджень. Проте така позиція не є загально визнаною.

Одне з перших компаративних досліджень (1506) обох традицій належить Йоганну Рейхліну (1455–1522; Німеччина). Найбільш значимими виданнями, що базувалися на давніх манускриптах і стали основою для подальших текстологічних досліджень над LXX, є:

*друкована чотирма мовами Комплютенська *поліглотта* (Іспанія, 1514–1517): сюди увійшли, окрім LXX грецькою (збазованій на рукописах *Ватикану*), ТаНаХ івритом, таргум Онкелоса (арамейською) і Вульгата (латиною);

*Альдинське видання (1518, м. Венеція), базоване на рукописах *Національної бібліотеки Святого Марка*, текст близький до Ватиканського кодексу;

*Сікстинське видання (1587, м. Рим) на базі Ватиканського кодексу, здійснене під патронатом папи *Сікста V* з метою перегляду Вульгати; видання стало нормативним для багатьох видань 19 ст.;

*видання Йоганна Грабе (1707–1729, м. Лондон), головно на базі Александрійського кодексу.

Відомі також протестантські наукові видання (з 18 ст.):

*Оксфордське (1798–1827, переважно на базі Сікстинського);

*видання Костянтина Тішендорфа (1850–1869; Німеччина), базоване на Сікстинському виданні і Синайському кодексі; роботу продовжив Еберхард Нестле (1851–1913; Німеччина).

Методи реконструкції автентичного тексту LXX, запропоновані 1863 Паулем де Лагардом (1827–1891; Німеччина), прийняті за основу й сучасними дослідниками.

Найвідоміші видання, здійснені у 20 ст.:

*Альфреда Ральфса (1904–1918) і пов'язане з ним Штутгартське видання (1935), базоване на Ватиканському, Синайському і Александрійському кодексах; перевидане у 2006 р. з численними виправленнями;

*Кембриджське (1906–1940) на базі Ватиканського кодексу, з окремими варіантами *Vetus Latina*;

*Геттінгенське багатотомне критичне видання (триває з 1931), із наміром реконструкції оригінального тексту, критичний апарат наводить численні варіанти;

*критичне видання грецького профітологія (1939–1981).

Українською мовою видано (з 2011) новий переклад Біблії, здійснений з LXX о. Рафаїлом Турконяком.

Значення

Септуагінта посутньо є першим художнім перекладом іншомовного тексту грецькою. Перекладачі, попри різні підходи, здебільшого надавали перевагу передачі сенсу текстів, а не буквализму.

Віднайдені у Кумрані рукописи свідчать, що LXX була прийнята в юдейському середовищі як біблійний текст поряд із єврейськими, а не осібно. Сувої Мертвого моря заперечили герменевтичну думку про те, що у разі різночитань перевагу потрібно надавати масоретському тексту, а не LXX. Виявилось, що деякі давні єврейські священні тексти (т. з. протомасоретські) були ближчими до LXX, ніж до канонічного масоретського тексту, і гіпотетично могли бути перекладеними для нього саме з LXX. Деякі уривки, які вважали огріхами чи інтерпретацією перекладачів, отримали підтвердження з домасоретського івриту. Відзначають схожість тлумачень між деякими текстами LXX і *есеїв*.

Значною мірою LXX є моделлю тексту Старого Завіту для більшості християнських літератур *середньовіччя*, угрунтовує не лише православну, а й християнську культуру загалом (напр., католики дотепер використовують псалми в старолатинському перекладі з Септуагінти, а не з івриту). LXX також лягла в основу сирійської, вірменської, грузинської, коптської версій Старого Завіту.

LXX є джерелом біблійної мови і стилю для всієї подальшої літератури, зокрема й для Нового Завіту, *євангелісти* і *апостоли* цитують Старий Завіт головно з неї. При перекладі створювали нові смислові концепти (до цього невідомі грецькій мові), утверджували богословську *терміносистему* християнства.

Додатково

*У 3 ст. Оріген з метою *верифікації* й уточнення текстів LXX створив Гексаплу (грец. Ἑξάπλῃ, букв. — шісткова, від ἕξι — шість), де розмістив 6 версій старозавітних текстів: масоретський текст з консонантним письмом, його грецьку транскрипцію з голосними літерами, переклади Акили та Симмаха, власне Септуагінту, переклад Феодотіона. Оріген додавав у грецький текст усі відмінності від єврейського, заклавши тим основи біблійної текстології.

*Проблему перекладу з біблійного івриту виразно демонструє передавання грецькою імені Бога. Юдейські Ель, Елоах, Елогім, Ель-Шаддай, Саваоф та ін. у грецькій мові зведені до назв Теос (Бог), Кіріос (господар, пан) або ж

Пантократор (всемогутній), і лише написання слів з великої літери допомагає уникнути двозначності.

*За одним із християнських переказів, серед 72 мудреців, що перекладали Тору, був старець Симеон, якому *Святий Дух* оголосив, що він не помре доти, доки не побачить *Месію* (Лука 2:25-26).

*Серед наукових гіпотез: LXX походить із протомасоретського тексту, який не зберігся; варіативність LXX обумовлена помилками копіїстів, свідомими чи несвідомими модифікаціями; переклад не повною мірою передає єврейський оригінал та ін. Кожна з них є предметом академічної полеміки.

*Імператор *Юстиніан I Великий* своїм указом 553 дозволив публічний вжиток єврейських священних книг будь-якою мовою *Римської імперії*. При цьому наголошено, що всюди, де вживається грецька мова, потрібно використовувати переклад Сімдесятох як найбільш точний.

Джерела

*Αγία Γραφή - Ελληνική Εβδομήκοντα εκδοχή (LXX). URL: <https://lxx.ibibles.net/>

*Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. 2-ге вид. Київ : Українське Біблійне Товариство, 2023. 1366 с.

Література

1. Hengel M. The Septuagint as Christian scripture: Its prehistory and the problem of its canon. Baker Academic, 2004. 176 p.
2. Rajak T. Translation and survival: the Greek Bible of the ancient Jewish Diaspora. New York : Oxford University Press, 2009. 420 p.
3. Septuagint Vocabulary: Pre-History, Usage, Reception / Ed. by Bons E., Joosten J. Society of Biblical Literature, 2011. 224 p.
4. Majewski M. Jak przekłady zmieniają Biblię. O teorii i praktyce tłumaczenia Pisma Świętego. Kraków: Orygenes, 2013. 216 p.
5. Rahlfs A. Septuaginta: id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Stuttgart : Deutsche Bibelgesellschaft, 2014. 2127 p.
6. Jobes K., Silva M. Invitation to the Septuagint. 2nd edition. Baker Academic, 2015. 432 p.
7. Kreuzer S. The Bible in Greek : Translation, Transmission, and Theology of the Septuagint (Septuagint and Cognate Studies). Atlanta : SBL Press, 2015. 336 p.
8. Vianès L. Naissance de la Bible grecque : Lettre d'Aristée à Philocrate. Traité des poids et mesures. Témoignages antiques et médiévaux. Paris : Les Belles Lettres, 2017. 352 p.
9. Bellantouno A., Bons E., Candido D., Passoni Dell'Acqua A., Scialabba D. La Septuaginta. ¿Por qué resulta actual la Biblia griega? Verbo Divino, 2018. 136 p.